

* * *

זיוה שמיר

המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן לא נחוץ לי גבר לירי על הפזמון "רינה"

פזמונו של אלתרמן "רינה", שכותרתו המקורית היתה "רוֹמְנס על ספסל", נכתב להצגה "חַגְלִידָע" של "המטאטא" (תכנית ל"ז, בכורה: 25.5.1935). הוא זכה לביצוע מיוחד בשנת 1958, כששולב בהפקה "תל-אביב הקטנה". מדובר בעיבוד חופשי של שיר רוסי שהולחן בשנת 1934 בעבור סרט קולנוע פופולרי – "החבריא העליזה" – של הבמאי גיאורגי אלכסנדרוב.

היתה זו קומדיה של טעויות הבנויה על סדרה של מצבים אבסורדיים, כגון מינויו של רועה צאן מן הקולחוז למשרת מנצח של תזמורת. בתפקיד הראשי כיכב בסרט הזמר והבדרן היהודי ליאוניד אוטיוסוב, שצולם בעת ביצוע השיר כשהוא יושב על ענף גבוה ושר את שירו בִּפְתוּס. מן השיר הבוקע מפיו ניכר שמחשבותיו נישאות מעלה מעלה, עד שבשורת הסיום של שיר זה – במפנה של בְּתוּס (bathos) – הענף שעליו הוא יושב נשבר, ו"גיבורנו" נופל ארצה ונחבט בכל גופו.

ליאוניד אוטיוסוב בסרט "בחורים שמחים", 1934. מתוך ויקיפדיה.

גם הגבר המאוהב ברומנסה של אלתרמן מיטלטל באהבתו בין שמיים לארץ, אך אהובתו מחזירה אותו בכל פעם אל קרקע המציאות:

יש בעולם הרבה שמים,
הרבה שירים ואהבות.
אפשר היה מנה אפים
לתלק, והרוצה – סחב גם עוד !

אבל אנחנו בני-בלי-מח,
צריך אותנו – למשפט !
באשר לנו קצת לא נח,
לנו טוב מאוד, אם לנו רע מעט !

רנה – אני אוהב את השמים !
רנה – אני אוהב את הספסל !
רנה – אני אוהב את סנדליך,
את אור עיניך,
את ארנקך אשר נפל !

אל תדבר בקול דרמטי
אל תהיה כל כך עדין –
אני מאמא'לה שמעתי:
לגברים, בתי, אסור להאמין !

לא, לא ! אני אינני גבר...
לא הוץ ז'ואן צעיר וריק.
אהבתי קשה מדבר –
זה הרגל שלי
מאז – משיח' אבריפ.

רנה – אל תסלסל לי סרנדה !
רנה – ואת לבי אל תבלבל !
רנה – תשוב אל חנה ואל עדה,
הלא ידעת
שהיא בוכה יומם וליל !

תבכה לה, עדה, תתיפח,
אתך הלילה פה בהיר.
אנחנו פה ושם ירח,
את רואה – הנה
כמעט חברתי שיר.

לא ! לא נחויץ לי גבר לירי,
נחויץ לי גבר מנמס !
אינך מזמין אותי העירה
ואינך קונה לי
גלידה אננס !

רנה – נקנה גלידה עם אננסים !
רנה – גלך יום יום לסינמה,
רנה – נשתה גוזזים ותססים
נרקוד בג'זים
מה עוד תרצי, הגידי מה ? !

אני רוצה שתאהבני
ושתקרא לי בבח'לה (בבח'לה !)
שעוד עולם לא תעזבני
ושתאמר לי
איך לבך אלי מלא.

אני אוהב אותך כפלים
כי את אינך אוהבת כלל !
לבשי את זאת, לבשי בינתיים,
פה תופסים תמיד
נזלת מן הטל.

רנה – אל תדבר לי על נזלת !
רנה – מספיק ודי, כבר מאחר,
רנה – בוא תלוני עד הדלת,
לא אין תועלת
שנשארו פה עד מחר.

מחר, אם לא אהיה כועסת,
תגש אלי, זה קצת בחול...
אצלי יש חדר ומרפסת,
דיזנגוף שמונים,
קומה שניה משמאל.

ומה תגידי הלאה, רנה,
לא אל תגידי לי דבר...
אני מבין, אני אבינה,
זה סימן
שאת הפל אמרנו כבר !

רנה – אני אוהב את השמים !
רנה – אני אוהב את הספסל !
רנה – אני אוהב את סנדליך,
את אור עיניך,
את ארנקך אשר נפל !

פזמונו של אלתרמן, שנכתב בהתאמה גמורה לריתמוס של השיר הרוסי, נראה שיר פשוט, אפילו פשטני, שאינו זקוק לפירושים כלשהם, ואולם "בכל זאת יש בו משהו."

בראש וראשונה, יש בדיאלוג שלפנינו היפוך מגדרי משעשע: הגבר רגשני ולירי – משולל כל חוש מעשי. נדמה לו שאם הזכיר בדבריו את הירח, הרי שכבר נתמלטו מפיו דברי שירה. האישה, לעומת זאת, מתגלה כיצור תכליתי, מעשי, יוזם וכלל לא רומנטי.

כדי להמחיש את התלהבותו של הגבר המאוהב, המוכן להוריד לאהובתו את כוכבי השמיים אל הארץ, הפזמון עושה שימוש בריבוי של מריזמים. merism הוא ציין-סגנון המנסה להקיף את האובייקט המתואר באמצעות אזור קצותיו, כגון שורת הפתיחה של הפזמון "שיר בוקר" המקיפה את המציאות הארץ-ישראלית מלמעלה למטה – ממורדות הלבנון עד ים המלח: "בְּהָרִים כָּבֵד הַשָּׁמַשׁ מְלֶהֱטֵת / וּבְעֵמֶק עוֹד נוֹצֵץ הַטֵּל." בפזמון "רינה" האוהב יורד ממרומי השמים אל הסנדלים שעל הקרקע ואל הספסל הנטוע באדמה. הוא מזהיר שהוא אוהב את רינה מכף רגל ועד ראש: מאור עיניה של נערתו האהובה ועד לסנדליה ולארנקה שנפל על הארץ (ארנקה נפל כנראה בעת שבני הזוג התגפפו על הספסל בשדרת העיר).

השיר מזכיר פעמיים את הארנקה ואת הסנדלים, ואלה הם כמובן סמלים פרוידיאניים מופרים וידועים בעלי אופי ארוטי או סקסואלי מובהק. התיק, או הארנקה, כמוהו כרחם הנושא בחובו עובר או כקופה האוצרת בתוכה את סודותיה האינטימיים של האישה (התיק והסנדל כמוהו כגוף האנושי שאף הוא "כלי" או בית קיבול, העטוף בעור). התיק בשיר זה מכיל בחובו שפע של רמזים מוצפנים, לרבות רמזים ארוטיים (ובל נשכח שאיבר המין הנשי מכונה "נרתיק").

סמל הארנקה מזכיר את סמל הצעיף בשירו הגנוז של אלתרמן "איתך – בלעדייך" (גזית, ב', חוב' א' תרצ"ד), שנכתב כשנה לפני הפזמון "רינה". כאן הגבר המאוהב מודה בקנאתו על שצעיפה הדק של אהובתו (סמל בתוליה) "נִדְרָס וַיִּתְבַּהֵּה" תלתליו השחורים – תלתלי הליל – ולבנת בשרה של האהובה, כמו גם סיפור הצעיף (או המטפחת) מעלים על הדעת את סיפור אותלו – הגיבור השייקספירי שרצח את אשתו האהובה בשל החשד שמטפחתה, סמל הבתולין, נמצאת בידיו של גבר זר.

יצירת אלתרמן מלאה בפרדוקסים, והוא אפילו חיבר טור שכותרתו "הפרדוקס מדבר". בפזמונו "דצמבר", למשל, במקום שבו מצפה הקורא, או המאזין, שהחורף ימושך את האדם הביתה, להתחמם מול התנור, הוא מגלה שההפך הוא הנכון. החורף דווקא מושך את האדם לצאת מביתו ("מוֹשֵׁךְ מִבֵּית אֶלִי חוֹץ"). גם הפזמון "רינה" מלא בפרדוקסים, שניתן אולי לקשרם עם אופייה ההפכך של הצעירה שאינה יודעת להחליט אם להיעתר לחיזוריו הנמרצים של הגבר המאוהב בה עד השמיים.

וכך, בתוך שיר קצר, אנו עדים לכך שרינה גוערת במחזר הנלהב, משמיעה באוזניו דברי ביקורת נוקבים ומעליבים, ואפילו מוכנה לוותר עליו ולשלוח אותו לחנה ולעדה. ואולם, בהמשך השיר מתברר שהיא מעוניינת בו דווקא, אף נותנת לו הוראות מדויקות איך להגיע לדירתה. מתברר שהיא להוטה להתעלס איתו לא פחות ממה שהוא להוט אחריה.

בהפכפכותה כי רבה, היא סותרת את עצמה לא פעם. בהתחלת הדיאלוג היא אומרת לגבר המאוהב שהיא אינה רוצה גבר לירי ורומנטי ("אַל תִּסְלֶסֶל לִי סִרְנָה!") – "לא נחויץ לִי גֶבֶר לִירִי", ודורשת ממנו גלידה אננס, במקום דברי אהבה ערטילאיים, הפורחים באוויר. ואולם, כשהוא נשמע להוראותיה ומבטיח לה את כל הנאות החיים הארציות שהיא דורשת ממנו, ואף מוכן להעניק לה יותר מן הנדרש, לפתע היא משנה את נימת דבריה ואת רוחם, ודורשת ממנו הצהרות אהבה רומנטיות ("שֶׁעַד עוֹלָם לֹא תַעֲזָבֵנִי / וְשֵׁתְאִמֵּר לִי / אֵיךְ לִבִּי אֶלִי מְלֵא").

ואף זאת, הגבר המחזר הופך לפתע לנגד עינינו מצעיר מאוהב, שאיבד את ראשו, לדמות אבהית – מבוגרת, אחראית ומגוננת. הוא מבטיח ל"ילדתו" (או ל"בובתו") גלידה, דואג לה שתכסה את זרועותיה בבגד לבל תצטנן (כמו הורה הדואג שילדו יצא מן הבית מצויד בסוודר). למרבה ההפתעה מתברר שאין מדובר בכלל במחזר צעיר. לגבר שבשיר הדיאלוג שלפנינו יש עבר עשיר עם חנה ועם עדה, ובשיר (אשר בוצע על הבמה בשנת 1935) הוא לפתע מזכיר את חוויותיו מימי שיח' אברפ (מימי ארגון "השומר" שנוסד ב-1909).

וקשה שלא להרהר בשינויים המגדריים מרחיקי הלכת שחלו מהתחלת המאה העשרים ועד היום. הנה, הצעירה דורשת ממחזרה שיקרא לה "בובה", כינוי שנשים בנות זמננו (על כל פנים ביובל השנים האחרון, מאז החל במקומותינו המאבק על מעמד האישה) סולדות ממנו ומדומיו. גם גברים למדו שלא להשתמש בכינויים ("ילדונת", "מיידעלע", "בובה" ו"בובה'לה").

כשנה לפני שחיבר את הפזמון "רינה" השתמש אלתרמן בכינוי זה בשירו הגנוז "משהו כחול, מאוד כחול" (טורים א', גיל' מ"ג-מ"ד מיום 29.6.1934), שבו פונה הדובר אל הפרוזה הבובתית במילים: "גְּשִׁי גַם אַתָּה, בְּבָהּ, פִּי סְנֵדְלִיךְ – אָדָם / פִּי רִיסִים שְׁחָרִים לְךָ וִירְכִיךָ שֶׁן" (תוך שימוש מושכל בכפל-ההוראה של המילים "שֶׁן" ו"אָדָם", שהן גם שמות-עצם מוחשיים המציינים חומרים יקרי-ערך וגם ציוניהם של צבעי הלבן והאדום).

ובשירו הגנוז "קונצרט לג'ינטה" (גזית א', חוברת א', ינואר 1932) אומר הגבר לאישה הצעירה, שהיא ספק מלצרית ספק פרוצה: "הַבֵּיטִי-נָא יִלְדֻנָּת [...] לְכִבִּי – עוֹלָל דוֹהָר נְטוּל פְּתָנָת."

ואכן, הפזמון "רינה" מציג צעירה טיפשונית והפכפכת, שמאוהבת בעצמה ואינה יודעת מה היא רוצה. הגבר המאוהב קורא לה בשמה שש-עשרה פעמים (!), ואילו היא אינה מזכירה את שמו אפילו פעם אחת (!). רינה של אלתרמן היא צעירה אגוצנטרית הנקשרת לגבר מבוגר ממנה בהרבה, העוטף אותה בשלל מחמאות והצהרות אהבה לזהטות כדי לזכות בחסדיה, והיא (לאחר שהיא שולחת אותו לכל הרוחות – אל חנה ואל עדה) נותנת לו במפתיע הוראות מדויקות איך להגיע היישר אל חדרה, אל מיטתה.

זיוה שמיר